

הראי"ה קוק על "רשות לרופא לרפאות"

דאמר רב אחא הנכנס להקזיז דם אומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי שיהא עסק זה לי לרפואה ותרפאני כי אל רופא נאמן אתה ורפואתך אמת לפי שאין דרכן של בני אדם לרפאות אלא שנהגו. אמר אביי לא לימא אינש הכי, דתנא דבי רבי ישמעאל 'רופא ירפא' (שמות כ"א, יח) - מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות. כי קאי מאי אומר? אמר רב אחא ברוך רופא חנם

הקדמה

מאמרו הנ"ל של רבי ישמעאל פורש על ידי מפרשים רבים. פירושו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל על סוגיה קצרה זו משלב את דברי הראשונים, את משנתו של רבי ישמעאל במקומות אחרים בתלמוד יחד עם מסרים מרכזיים לאתגרים של הרפואה המודרנית.

במאמר זה ננתח את דברי רבי ישמעאל ברבדים שונים: לאחר סקירה היסטורית קצרה על משמעותה הפילוסופית של רשות הרופא להתערב בטיפול בחולה (א), נציג את הפירושים על הפסוק בשמות כ"א, יח, אשר עליו מבוסס מאמרו של רבי ישמעאל, ונדון ביחסו לפסוק בשמות ט"ו, כו, לפי פשוטו של מקרא (ב). הגישות של ארבעה ראשונים על "רשות לרופא לרפאות" מוסברות על פי הרקע הביוגרפי והמנטלי של מפרשים אלה (ג), כדי להבין את חידושו ואת ניסוחיו של פירוש הראי"ה קוק על הסוגיה (ד). לבסוף נדון בחידושו של פירוש זה, אשר מוסיף לדעתנו הבנה חשובה ומקורית של רשות ומצוות הרופא לרפאות בימינו (ה).

א. הרקע הפילוסופי של "אני ה' רופאך" ו"רשות לרופא לרפאות"

מאחורי הדיון הספציפי של "רשות לרופא לרפאות" עומדת שאלה מרכזית בפילוסופיה של הדת בעניין היחס בין השגחת ה' מחד ובין מעשה בשר ודם מאידך: האם רשאי או

* גרעין המאמר הופיע לראשונה בעלון **שבות לבוגרי ישיבת הר עציון** ז, אלול תשנ"ה, עמ' 177-190. בגרסה הנוכחית יש הוספות והרחבות רבות. תודה מיוחדת לפרופ' ויליאם הרווי (טורונטו, קנדה), לפרופ' דוד נובאק (טורונטו, קנדה), לפרופ' יוחנן דוד סילמן (אוניברסיטת בר אילן) ולפרופ' אברהם שטינברג (ירושלים), על הערותיהם ועל הדיונים המעניינים שקיימתי עמם, וכמו כן למו"ר הרב יהודה עמיטל שליט"א, לרב ד"ר יצחק ברנד ולמר עמוס ספראי על הערותיהם ועל הארותיהם המאלפות.

מחויב האדם להתערב בהנהגת הבורא? ¹ במבוא זה נסתפק בסקירה היסטורית שטחית וקצרה, אשר קשורה להבנת הדיון של "רשות לרופא". ² בעקבות מבוא זה נראה, כיצד פרשנותו של הראי"ה קוק בסוגיה זאת משתלבת יפה הן מבחינה היסטורית בתולדות הרפואה בכלל והן כחלק ממשנתו ההגותית של הראי"ה קוק.

המקרא מדגיש את אחריותו של האדם על רקע בחירתו החופשית. אין סתירה בין מעשה האדם והשגחת האל, אלא קיימת ביניהם השלמה הדדית. לאדם יש בחירה חופשית ועליו לבחור בטוב (דברים ל', טז-יט), אך מאידך אסור לו לאדם להישען רק על מעשיו ולהתפאר בכוחו ובעוצם ידו, ³ ועליו לבטוח בה' ולהשליך עליו יהבו. ⁴

לאור רקע מחשבתי זה ננסה להגדיר בהמשך את היחס בין "כי אני ה' רופאך" ובין "ורפא ירפא". השקפת המקרא המתבטאת בפסוק "ורפא ירפא" היא שדווקא הרופא הוא האחראי על הטיפול בחולים. בניגוד לתרבויות אחרות בהן אנשי הדת תפקדו גם כרופאים, המקרא מחלק בין תפקידים אלה. הכוהנים ממונים על ההוראה של איסור והיתר טומאה וטהרה (ויקרא י"א-ט"ו), אך התפיסה הדתית של הכוהנים אינה מכריעה ואף איננה מתערבת באופן ישיר בטיפול הרפואי בחולים. ⁵

במצרים לעומת זאת רווחה האמונה שהרפואה מסורה בידי האלים. האל-הרופא המצרי אימְהוּטפ (2645-2663 לפנה"ס) הוא דוגמה של פולחן האל-הרופא, ואמונה זאת שיסודה בראשית תולדות הרפואה המשיכה לשלוט גם בתקופה ההלניסטית במצרים. אולי ניתן להבין דווקא על רקע זה את אזכורה של מצרים בהקשר של הפסוק בשמות ט"ו, כו: "כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רפאך". ⁶

היחס לרופא ולרפואה בספרי החכמה של בן סירא (ראשית המאה השנייה לפנה"ס) דומה להשקפת חז"ל. בן סירא מכבד את פעילותו של הרופא, אך במקביל הוא דורש להתייחס לרפואה ולרופא בשר ודם על רקע האמונה ברופא כל בשר. ⁷

1. נושא זה נידון במחשבת ישראל ובפילוסופיה הכללית, ואין כאן המקום לפרוש את כל השיטות בסוגיה בסיסית זאת. ראה לענייננו: א"א אורבך, **חז"ל - פרקי אמונות ודעות**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 254-277, ובמיוחד עמ' 238-239 על רבי ישמעאל; א' שטינברג, ערך 'תורת המוסר היהודי', **אנציקלופדיה הלכתית רפואית** ו, ירושלים תשנ"ט, עמ' 624-645; M. Eliade, 'Healing', *Encyclopedia of Religion*, New York 1987, vol. 6, pp. 226-234; 'Medicine', vol. 9, pp. 305-324.

2. בנושא זה ראה את מחקרו ההשוואתי של הרב י' יעקובוביץ, **הרפואה והיהדות**, ירושלים תשל"ט, עמ' 247-251. כמו כן ראה: א' שטינברג (לעיל, הערה 1); הנ"ל, ערך 'תורת המוסר הכללית', **אנציקלופדיה הלכתית רפואית** ו, ירושלים תשנ"ט, עמ' 646-688.

3. ראה דברים ח', יז: "ואמרת בלבבך כחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה".

4. ראה תהילים נ"ה, כג: "השלך על ה' יהבך והוא יכלכלך לא יתן לעולם מוט לצדיק". ראה את הדיון להלן על שיטת רש"י ובעלי התוספות.

5. ראה: R.L. Numbers and D.W. Amundsen, *Caring and Curing: Health and Medicine in Western Religious Traditions*, New York 1986.

6. J. Preuss, *Biblisch-Talmudische Medizin*, Berlin 1911, pp. 22-30.

7. בן סירא ל"ח, א-טו (מהד' מ"צ סגל, ירושלים תשי"ט, עמ' רמב-רמג).

הראי"ה קוק על "רשות לרופא לרפאות"

במשנה נקבע היסוד הידוע בסוגיה זאת בשם רבי עקיבא: "הכל צפוי, והרשות נתונה, ובטוב העולם נדון. והכל לפי רב המעשה" (אבות פ"ג מט"ו), אשר דומה גם בניסוחו לדברי רבי ישמעאל: "מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות".⁸ הרמב"ם אשר עסק גם ברפואה,⁹ התייחס לחובת האדם להתרפאות באותה מידה שהוא חייב לאכול, ואין בכך שום חוסר ביטחון בה', כפי דעת השוטים, כי:

ולפי דמיונם המשובש והמטופש אם רעב אדם ופנה אל הלחם ואכלו שמתרפא מאותו הצער הגדול בלי ספק, האם נאמר שהסיר בטחונו מה', והוי שוטים יאמר להם, כי כמו שאני מודה לה' בעת האוכל שהמציא לי דבר להסיר רעבוני ולהחיותני ולקיימני, כך נודה לו על שהמציא רפואה המרפאה את מחלתי כשאשתמש בה.¹⁰

ובכיוון דומה כותב גם החיד"א:

ונראה דהאידינא אין לסמוך על הנס וחייב החולה להתנהג בדרך העולם לקרות רופא שירפאנו ולא כל כמיניה לשנות סוגיין דעלמא ולומר כי הוא גדול מכמה חסידי הדורות שנתרפאו על ידי רופאים וכמעט איסור יש בדבר אי משום יוהרא ואי משום לסמוך אניסא במקום סכנה... אמנם ינהוג כדרך של בני אדם ואורח כל ארעא להתרפאות על ידי רופא (ברכי יוסף, יורה דעה, סי' שלו ס"ב).

לאור סקירה קצרה זאת נוכל להעריך את עמדת היהדות לדורותיה בעניין מעמדו של הרופא ובמיוחד את דברי המפרשים על דברי רבי ישמעאל "רשות לרופא", הן בהקשר של מחשבת ישראל והן מתוך השוואה לתרבות הכללית הסובבת. גם גישתו של הראי"ה קוק תתפרש בהמשך לאור רקע זה בהקשר רחב יותר.

ב. המקורות בתורה: "אני ה' רפאך" ו"ורפא ירפא"

"ויאמר אם שמוע תשמע לקול ה' אלהיך והישר בעיניו תעשה והאזנת למצותיו ושמרת כל חקיו כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רפאך" (שמות ט"ו,

ראה ניתוח ודיון על הפסקה זאת אצל: H. Stadelmann, *Ben Sira als Schriftgelehrter*, Tübingen 1980, pp. 138-145.

8. גישתם של חז"ל מנוגדת לתפיסה הנוצרית שראתה באמונה דרך יחידה ובלעדית לריפוי. התפיסה הנוצרית אפיינה את מדע הרפואה לאורך כל ימי הביניים ועיכבה את התפתחות המחקר הרפואי גם בעת החדשה. ראה: מתי ד', כג-כה; ה', א-כ; י', א-ח; י"א, ד-ה; מכתב לקורנתיים א י"א, כט-ל ועוד, והפירוש למקורות אלה אצל: H. Strack & P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, München 1922-1928. A. Harnack, *Medizinisches aus der Kirchengeschichte*, Leipzig 1902, Seite 96 ff.; C. Arturo, *A History of Medicine*, New York 1947, pp. 242 ff.

9. ראה: F. Rosner & S. Kottel, *Moses Maimonides - Physician, Scientist and Philosopher*, London-New York-Aronson 1993.

10. פירוש המשניות פסחים פ"ד מ"י, מהר" הרב קאפח, עמ' קיג.

כו).¹¹ פסוק זה עוסק בהשגחת ה' ובחובתם של בני ישראל לקיים את המצוות. לפי פשוטו של מקרא מסביר הפסוק את הרפואה כשכר מן השמים על קיום המצוות, ובהקשר זה אין לכאורה מקום לרפואה בידי בשר ודם - "ומה חלק לרופאים בבית עושי רצון ה', אבל ברצות ה' דרכי איש אין לו עסק ברפואות".¹²

"וכי יריבן אנשים והכה איש את רעהו... ונפל למשכב... רק שבתו יתן ורפא ירפא" (שמות כ"א, יח-יט). הפסוק קובע את חובתו המשפטית של המזיק לפצות את הניזק ולשלם לו את כל הנזקים שגרם לו, כולל רפואתו. התורה מניחה, אם כן, את קיומו של רופא בשר ודם ואף מכבדת את תפקידו במסגרת המערכת ההלכתית של דיני נזיקין.¹³ העיקרון הנובע מהפסוק "ורפא ירפא" עומד בסתירה לכאורה עם הפסוק "כי אני ה' רפאך". פרשנינו שעסקו בניגוד זה, ראו את היחס שבין שתי הפרשיות או כשילוב של רפואת ה' ורפואת בשר ודם (א), או כסתירה אשר מוסברת על ידי חלוקת תחומים שונים ברפואה (ב).

(א) לפי הגישה הראשונה משלימים שני הפסוקים זה את זה: אף שרק ה' הוא "רופא נאמן ורפואתו אמת"¹⁴ - יש גם לרופא בשר ודם רשות - ויש בכך גם מצווה¹⁵ - לרפא. רק הקב"ה הוא רופא כל בשר, אך האדם משלים במעשיו את רצון הבורא. לפי זה, על האדם להשתדל ברפואה, אך במקביל עליו לדעת שרק ה' הוא רופא נאמן ורפואתו אמת. מפרשי התורה מצאו רמזים לשוניים עדינים להסבר הניגוד בין שני הקשרים אלה, ותירצו בכך את הסתירה המדומה: בשמות ט"ו מדובר על ה' כרופא בבניין קל - "כי אני ה' רפאך"; בניגוד לכך הריפוי על ידי האדם בשמות כ"א מנוסח בבניין פיעל "ורפא ירפא":

כל רפואה בבשר ודם לא מצאנוהו בכל הכתובים כי אם בדגש וכן 'רפאנו את בבל ולא נרפתה' (ירמיהו נ"א, ט), אבל הקב"ה מצינו ברפה והוא שכתוב 'רפאני ה' וארפא' (ירמיהו י"ז, יד), וכתוב 'הרופא לשבורי לב' (תהילים קמ"ז, ג), 'ארפא משובתם' (הושע י"ד, ה), 'וירפא אלהים את אבימלך' (בראשית כ', יז), 'כי אני ה' רפאך' (שמות ט"ו, כו), והטעם בזה כי הרפואה בבשר ודם אינה אלא על ידי צער

11. פסוקים דומים: "ראו עתה כי אני ה' ואין אלהים עמדי אני אמית ואחיה מחצתי ואני ארפא ואין מידי מציל" (דברים ל"ב, לט); "הסלח לכל עונכי הרפא לכל תחלואיכי. הגואל משחת חייכי המעטר כי חסד ורחמים" (תהילים ק"ג, ג-ד); "בונה ירושלם ה' נדחי ישראל יכנס. הרופא לשבורי לב ומחבש לעצבותם" (שם קמ"ז, ב-ג).

12. לשון הרמב"ן לויקרא כ"ו, יא - ראה בהמשך דיון מפורט בשיטת הרמב"ן.

13. פירוש בעל הטורים מסביר את לשון התורה "רק שבתו יתן ורפא ירפא" - "למעוטי אם עבר על דברי הרופא". לפי זה מתנה התורה את הזכות לפיצויים בפנייתו של הניזק לטיפול רפואי ומקצועי. אם הניזק מסרב לקבל טיפול רפואי, הוא מאבד על פי התורה את זכותו לפיצויים כספיים. ראה גם: פרויס (לעיל, הערה 6), עמ' 28 ואילך.

14. על פי הגמרא בבבכות ס ע"א, המשלבת פנייה לרופא בשר ודם בתפילה לקב"ה.

15. על פי שיטת הרמב"ן המובאת בשולחן ערוך יורה דעה סי' של"ו, סעיף א; ראה להלן הערה 140 ובדיון שם.

וטורח, והוא שיסבול הסם או המשקה המר, אבל רפואה של הקב"ה בנחת - אין שם צער כלל, כי 'ברכת ה' היא תעשיר ולא יוסף עצב עמה' (משלי י', כב) (רבינו בחיי על שמות כ"א, יט).¹⁶

לפי גישה זו ניתן להוסיף עוד שני הבדלים בין שני הפסוקים: ה' הוא 'הרופא' (שם עצם), בניגוד לרפואת בשר ודם אשר רק משתדל ומתאמץ לרפא - 'יִרְפָּא יִרְפָּא' (פועל). כפילות הלשון "יִרְפָּא יִרְפָּא" מדגישה את המאמץ ואת ההשתדלות של הריפוי בידי בשר ודם.¹⁷

(ב) לפי הגישה השנייה אכן קיימת סתירה בין שתי הפרשיות, אך יש תחומים המיוחדים לרפואה בידי ה' בלבד ויש שתחומים שניתנו לרפואה בידי בשר ודם. הרמב"ן, כדרכו במקומות אחרים, מסביר את הסתירה בין שתי הפרשיות על ידי ההבחנה בין הנהגת ה' בדרך נסית לבין הנהגה בדרך הטבע.¹⁸ מפרשים אחרים רואים את ההבדל בין שני הפסוקים לפי תחומים שונים בחכמת הרפואה, וסביר שהם מושפעים מרוח הזמן של תקופתיהם:

לאות שנתן רשות לרופאים לרפא המכות והפצעים שיראו בחוץ. רק כל חלי שהוא בפנים בגוף ביד ה' לרפאתו (רבי אברהם אבן עזרא על שמות כ"א, יט).¹⁹

קיימת אם כן חלוקה בין ריפוי מכות חיצוניות (כירורגיה) המותר לרופא בשר ודם (שמות כ"א), לבין ריפוי של מחלות פנימיות המסור בידי ה' בלבד (שמות ט"ו). חלוקה זאת כבר מופיעה במסכת עבודה זרה (כח ע"א) ובפוסקים,²⁰ בהתאם לתפיסת הרפואה בעיני בני הדור של רבי אברהם אבן עזרא ורבנו בחיי אשר התייחסו לכירורגיה כמקצוע נפרד לחלוטין. ההבחנה בין רפואה כללית ('רופא' בלשון חז"ל) לבין כירורגיה ('רופא אומן' כמו 'אומנא' ככינוי למוהל או למקזי דם) מיישבת את הסתירה במקורות שונים במקרא

16. גישה זו עולה גם מביאורו של בעל הטורים לשמות ט"ו, כו ומביאורו של רבי אברהם אבן עזרא לשמות כ"א, כו.

17. מעין דרשת חז"ל במקומות אחרים כגון: "השב תשיבם" - החזירה וברחה החזירה וברחה אפילו ארבעה וחמישה פעמים חייב להחזירה" (בבא מציעא ל ע"ב) ועוד.

18. ראה להלן דיון נרחב בשיטתו ב'תורת האדם' ובפירושו על התורה.

19. מהד' וייזר עמ' קנ. וכך כתב אבן עזרא גם בפירושו לתהילים ל"ב, י: "רבים מכאובים לרשע והבוטח בה' חסד יסובבנו" - "אמר רבי משה מי שלא שם לבו לשמור אורחותיו אולי מעדו אשוריו ובעבור זה נקרא רשע ויתכן שהוא הנשוי פשע, וטעם והבוטח בה' שלא ישען על הרופאים כאסא, ודע כי הכתוב לא התיר להתרפאות רק ממכת בן אדם כי השם לבדו הוא רופא ישראל ורפואתו לחזק נפשו ולהוסיף על יראתו". ראה גם דברי רבנו בחיי על שמות כ"א, יט: "ומה שארז"ל 'יִרְפָּא יִרְפָּא' מכאן שנתנה רשות לרופא לרפאות, לא אמרו אלא במכה שבחוץ שהכתוב מדבר בה, אבל חולי מבפנים אין זה תלוי ביד הרופא אלא ביד הרופא כל בשר 'אשר בידו נפש כל חי' (איוב י"ב, י)."

20. ראה טור אורח חיים, סימן שכ"ח ובית יוסף שם בדין מכה של חלל.

ובתלמוד, ויש לה השלכות הלכה למעשה.²¹ מעניין לציין שחלוקה זאת מופיעה דווקא אצל מחברים שעסקו גם ברפואה: רבי אברהם אבן עזרא²² ורבי שמעון בן צמח דוראן. בדרך אחרת פירשו מלבי"ם והרש"ר הירש את הסתירה בין שני הפסוקים:

יהיה זה מצד שאני ה' רפאך יהיה זה לרפואה אל חולי הנפש... וכן המצוות שצוה ה' אותנו אינם לצרכו רק לצרכנו לרפאות חולי נפשנו...

(פירוש מלבי"ם על שמות ט"ו, כו).

מחלה אינה מציינת רק מחלת הגוף אלא כל הפרעה ועיכוב בנחיות ההרגשה כולל ההרגשה הנפשית כגון 'ואין חלה מכם' (שמ"א כ"ב, ח), וכן לגבי כללות ההווה כגון 'ובל יאמר שכן חלי' (ישעיהו ל"ג, כד)... נמצא זה פירוש דבר ה': שמירת מצוותי תגן עליך מפני ייסורים הבאים לחנך אותך... (הרב שמשון רפאל הירש על שמות ט"ו, כו).

לפי שני מפרשים אלה בני המאה הי"ט, מחלקת התורה בין רפואה גופנית אשר מתבצעת גם בידי בשר ודם (שמות כ"א), לבין מחלה נפשית, שטיפול מסור בידי רופא כל בשר בלבד (שמות ט"ו). חלוקה זו מתאימה אף היא לתפיסת הרפואה בעיני בני דורם של מלבי"ם והרש"ר הירש, כאשר הפסיכיאטריה והפסיכולוגיה התפתחו כמקצוע חדש ועצמאי במחקר. גם לפי התפיסה המודרנית, תפקיד הרפואה כולל לא רק טיפול במחלות, אלא גם מניעת תחלואה ושמירה על האיזון הגופני והנפשי הנכון.²³

ג. פירושי הראשונים על "רשות לרופא לרפאות"²⁴

לפי דברי רבי ישמעאל בא הפסוק "ורפא ירפא" לשלול דעות שונות האוסרות את העיסוק ברפואה, ולתת לרופא רשות לרפאות. למאמר זה יש השלכה הלכתית מעשית ביותר בהקשר של אחריות הרופא, כי הרי בלי 'הרשות לרפא' - חייב המזיק בתשלומי נזק של המטופל, כפי שמופיע מפורשות בתוספתא: "רופא אומן שריפא ברשות בית דין

21. שו"ת תשב"ץ ח"ג, סי' פב מבחין בין שני סוגי הרפואה לעניין חיוב נזיקין במקרה של טעות. ראה גם כרתי ופלתי יו"ד סי' קפח אות ה' שהסכים להבחנה זו. ראה בעניין זה בשו"ת ציץ אליעזר ח"ה, רמת רחל סי' כ-כג.

22. על אבן עזרא כרופא ראה: H. Friedenwald, *The Jews and Medicine*, New York 1967, pp. 619 ff. וראה עוד בפירושו של אבן עזרא לשמות כ"ג, כה.

23. ראה הגדרת המושג 'Health' על ידי ארגון הבריאות העולמי (WHO), באתר האינטרנט של הארגון, המתאימה להרחבה זאת: "A state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease" (1948), and it has to take into account "the extent to which an individual or a group is able to realize aspirations and satisfy needs, and to change or cope with the environment" (1984). ראה להלן בהערה 51, דיון על הגדרה זאת בדברי הראי"ה קוק זצ"ל.

24. בירור שיטות הראשונים על דברי רבי ישמעאל ראה אצל הרב ישראל מאיר לאו, שו"ת יחל ישראל, ח"ב, ירושלים תשנ"ד, עמ' ש"י-שמ"ב; א' שטינברג, ערך 'רופא', אנציקלופדיה הלכתית רפואית ו, ירושלים תשנ"ט, עמ' 68-160; הנ"ל, ערך 'רפואה', שם, עמ' 178-240.

הראי"ה קוק על "רשות לרופא לרפאות"

והזיק בשוגג - פטור, במזיד - חייב, מפני תיקון העולם" (תוספתא גיטין פ"ג ה"ח, מהד' ליברמן עמ' 257).²⁵ בשעה שרבי ישמעאל מתייחס בעיקר להיבט ההשקפתי של "רשות לרופא לרפאות", התוספתא מדגישה את הפן ההלכתי והמעשי של "רופא שריפא ברשות בית דין והזיק".²⁶

בעלי הלכה ראשונים ואחרונים שדנו במאמרו של רבי ישמעאל בעניין "רשות לרופא", ציינו גם אפשרות להנחות אחרות שמציגות שיקולים שונים של התנגדות לרפואה על ידי בשר ודם.

יש לציין שהפוסקים קיבלו את דברי רבי ישמעאל הלכה למעשה: הרי"ף (ברכות מד ע"א), הרמב"ם (הלכות ברכות פ"י הכ"א), הרא"ש במסכת ברכות (פרק תשיעי סימן כא), הטור והשו"ע (או"ח סי' רל ס"ד) ציטטו רק חלק של הגמרא בברכות ס ע"א להלכה: "הנכנס להקיד דם אומר יהי רצון מלפניך ה' אלהי שיהא עסק זה לי לרפואה כי רופא חנם אתה, וכשיצא אומר ברוך אתה ה' רופא חולים".²⁷ את המשך נוסח התפילה ("ותרפאני, כי אל רופא נאמן אתה ורפואתך אמת") עם הסבר הגמרא ("לפי שאין דרכן של בני אדם לרפאות אלא שנהגו") השמיטו כולם בפסק הלכה שלהם. התנגדותו של רבי ישמעאל בגמרא ("לא לימא אניש הכי...") התקבלה אם כן הלכה למעשה.

רש"י ובעלי התוספות

רש"י ובעלי התוספות עסקו בכעיה התאולוגית: עצם העיסוק ברפואה, הן מצד הרופא והן מצד החולה, עלול להתפרש כהתערבות בהשגחת הקב"ה על בראיו.²⁸ ההיתר הנלמד מהפסוק "ורפא ירפא" הוא מעין מינוי של רופא בשר ודם לפעול בשליחותו של רופא כל בשר, כפי שהוסבר לעיל על פי התוספתא. הרפואה על ידי בשר ודם אינה סותרת אפוא את כוונת הבורא, אלא משלימה אותה.

גישת רש"י ובעלי התוספות מתקבלת מאוד על רקע הסביבה התרבותית בה פעלו, מכיוון שהעיסוק ברפואה בימי הביניים באירופה נחשב ככפירה ברצון הבורא.²⁹ עם זאת, פירושם לדברי רבי ישמעאל על רשות הרופא לרפאות מסתבר גם לפי מקור אחר,

25. ראה גם תוספתא בבא קמא פ"ט ה"א, מהד' ליברמן, עמ' 44: "רופא אומן שריפא ברשות בית דין והזיק פטור, חבל יותר מן הראוי לו הרי זה חייב". למקורות נוספים בסוגיה זאת ראה: שם פ"ו ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 24; תוספתא מכות פ"ב ה"ה, מהד' צוקרמנדל עמ' 439; ראה דיון הלכתי מפורט אצל א' שטינברג, ערך 'רופא' (לעיל, הערה 24), עמ' 122-68. יש לציין, שהתלמוד הוא המקור הקדום ביותר בתולדות הרפואה, שבו יש התייחסות ודיונים מפורטים בעניין אחריות הרופא על פי הכשרתו המקצועית. ראה סקירה היסטורית אצל: H.E. Sigerist, 'The History of Medical Licensure', *Journal of the American Medical Association* 14, 1935, pp. 1057 ff.

26. ראה דיון הלכתי על היחס בין שני המקורות ושני התחומים האלה בשו"ת **התשב"ץ**, ח"ג, סי' פב.

27. לשון הרמב"ם, שם.

28. רש"י בבא קמא פה ע"א, ד"ה נתנה רשות לרופאים לרפאות: "ולא אמרינן רחמנא מחי ואיהו מסי". ועיין גם בתוספות שם, ד"ה שניתנה.

29. ראה סקירה אצל הרב ע' יעקובוביץ (לעיל, הערה 2), עמ' 47-25.

המדרש שלפיו התמודד רבי ישמעאל עם התפיסות המתנגדות לעיסוק ברפואה.³⁰ ניסוח דעה זאת במדרש: "הוא הכה ואתם מרפאין?!", דומה מאוד ללשונו של רש"י: "ולא אמרינן רחמנא מחי ואיהו מסי":

מעשה ברבי ישמעאל ורבי עקיבה שהיו מהלכין בחוצות ירושלים והיה עמהן אדם אחד, פגע בהם אדם חולה, אמר להן רבותי אמרו לי במה אתרפא, אמרו לו קח לך כך וכך עד שתתרפא, אמר להן אותו האיש שהיה עמהן מי הכה אותו בחולי, אמרו לו הקדוש ברוך הוא, אמר להן ואתם הכנסתם עצמכם בדבר שאינו שלכם, הוא הכה ואתם מרפאין, אמרו לו מה מלאכתך, אמר להן עובד אדמה אני והרי המגל בידי, אמרו לו מי ברא את האדמה, מי ברא את הכרם, אמר להם הקדוש ברוך הוא, אמרו לו ואתה מכניס עצמך בדבר שאינו שלך, הוא ברא אותו ואת אוכל פריין שלו (מדרש שמואל פרשה ד א, מהד' בוכר כז ע"ב).³¹

הרמב"ן

שיטת הרמב"ן מתאפיינת בסתירה מדומה בין פירושו על התורה לבין פסיקתו בספרו ההלכתי **תורת האדם**. נציג את הניגוד בין שתי הגישות, ומתוך ניתוח המקורות האלה נציע פתרון על פי שיטתו והגותו של הרמב"ן.³² הרמב"ן מבאר את מהות הברכה המובטחת לצדיקים כנס נסתר: "שכר כל התורה וענשה בעולם הזה הכל נסים והם נסתרים, יחשב בהם לרואים שהוא מנהגו של עולם והם באדם עונש ושכר באמת".³³ עיקרון זה חל גם על בריאות האדם:

כי כאשר יהיה האיש החסיד שומר כל מצות ה' אלהיו, ישמרהו האל מן החולי והעקרות והשכול... והכלל כי בהיות ישראל שלמים והם רבים לא יתנהג ענינם בטבע כלל לא בגופם ולא בארצם לא בכללם ולא ביחיד מהם, כי יברך השם לחמם ומימם ויסיר מחלה מקרבם עד שלא יצטרכו לרופא ולהשתמר בדרך מדרכי הרפואות כלל כמו שאמר 'כי אני ה' רופאך' (שמות ט"ו, כו), וכן היו הצדיקים עושים בזמן הנבואה גם כי יקדם עון שיחלו לא ידרשו ברופאים רק בנביאים כענין חזקיהו בחלותו ואמר גם בחליו לא דרש את ה' כי ברופאים... וזו היא כונתם באמרם 'ורפא ירפא' (שמות כ"א, יח) מכאן שנתנה רשות לרופא

30. במדרש מוזכר גם רבי עקיבא, חברו של רבי ישמעאל, אשר בשמו נאמר במשנה: "הכל צפוי והרשות נתונה".

31. ועיין שם בדברי המהדיר, הערה ז, על מקורו של מדרש זה בספר הפרדס, שהוא מדבי רש"י.

32. אני חייב תודה מיוחדת לפרופ' דוד נובאק על עזרתו בניתוח שיטת הרמב"ן. על משנתו של הרמב"ן בעניין נסים וכוחות הטבע ראה: D. Novak, *The Theology of Nachmanides Systematically Presented*, Atlanta 1992, pp. 77-87.

33. פירוש הרמב"ן לשמות ו', יב, מהד' ח"ד שעוועל, א, עמ' שג (הציונים להלן על פי מהדורה זו). גישה זו אופיינית בביאור הרמב"ן לתורה. ראה למשל דבריו לבראשית ל', יד (שם, עמ' קסח), לשמות ד', י (שם, עמ' רצו), לשמות ט"ו, כו (שם, עמ' שפא), ועוד.

לרפאות, לא אמרו שנתנה רשות לחולה להתרפאות, אלא כיון שחלה החולה ובא להתרפאות כי נהג ברפואות והוא לא היה מעדת השם שחלקם בחיים, אין לרופא לאסור עצמו מרפואתו לא מפני חשש שמא ימות בידו אחר שהוא בקי במלאכה ההיא,³⁴ ולא בעבור שיאמר כי השם לבדו הוא רופא כל בשר, שכבר נהגו, ועל כן האנשים הנצים שהכו זה את זה באבן או באגרופ יש על המכה תשלומי הרפואה, כי התורה לא תסמוך דיניה על הנסים כאשר אמרה, כי לא יחדל אביון מקרב הארץ, מדעתו שכן יהיה, אבל ברצות ה' דרכי איש אין לו עסק ברופאים.³⁵

אם כן, בדור של הסתר פנים, כשאין הנהגת ה' בדרך של נסים גלויים ניכרת, קיימת לפי התורה עצמה אפשרות נוספת של הנהגה בדרך הטבע - "כי התורה לא תסמוך דיניה על הנסים". במישור המעשי, התורה מכירה בצורך של ההנהגה בדרך הטבע, ולשם כך "ניתנה רשות לרופא לרפאות" לפי העיקרון של "רפא ירפא".

שונה היא גישת הרמב"ן בחיבורו ההלכתי **תורת האדם**, בו מתייחס הרמב"ן לשאלות מעשיות.³⁶ על פי כמה מקורות עסק הרמב"ן עצמו ברפואה ולדינו בעניין יש אפוא גם משמעות אישית.³⁷

הרמב"ן משווה בחיבורו ההלכתי את תפקידו של הרופא לתפקיד השופט, ולכן הוא משתמש באותו ניסוח המובא במסכת סנהדרין (ו' ע"ב) בשאלה המקבילה של טעות הדיינים. כשם שהמשפט לאלוהים הוא - כך גם העיסוק ברפואה, ואסור לו לאדם להתחמק מחובתו למרות הספקות והסכנות הכרוכים בכך.³⁸ 'הרשות' לעסוק ברפואה

34. כאן הרמב"ן מצטט את גישתו ההלכתית, כפי שהוא מפרט אותה בחיבורו **תורת האדם**, וראה להלן ביישוב הסתירה בדברי הרמב"ן.

35. פירוש הרמב"ן לויקרא כ"ו, יא (שם, ב, עמ' קפד-קפו).

36. ראה **תורת האדם** בתוך: רח"ד שעוועל (מהדיר), **כתבי רבינו משה בן נחמן ב**, ירושלים תשכ"ד, עמ' מא-מג.

37. שו"ת הרשב"א ח"א, סי' קכ בעניין ריפוי נכרי בשבת: "שאלת עוד רופא ישראל מהו לעשות רפואה לנכרית כדי שתתעבר או לא... ואני ראיתי את הרב רבינו משה ב"ר נחמן ז"ל שנתעסק במלאכה זו אצל הנכרית בשכר". הרמב"ן הכיר את הספרות הרפואית: "אבל לא ראיתי כן באחד מספרי הרפואות המדברים בהם" (פירושו לבראשית ל', יד [שם, א, עמ' קסח]; וראה בפירושו לבראשית מ"ה, כו [שם, עמ' רמב]; ויקרא ג', ט [שם, ב, עמ' כ]; י"ב, ב [שם, עמ' סד]; י"ג, ג [שם, עמ' סט]; במדבר כ"א, ט [שם, עמ' רפג]. על הרמב"ן כרופא ראה: ד' מרגליות, **דרך ישראל ברפואה**, ירושלים תש"ל, עמ' 208 ואילך; י' ליבוביץ, 'נתונים רפואיים בספר תורת האדם לרמב"ן', **קורות ת, ז-ח**, תשמ"ג, עמ' 209-215.

38. "שמא יאמר הרופא מה לי בצער הזה זה שמא אטעה ונמצאתי הורג נפשות בשוגג - לפיכך נתנה לו תורה רשות לרפאות... וי"ל הכי הרופא כדיין מצווה לדון, ואם טעה בלא הודע לו אין עליו עונש כלל כדאמרין (סנהדרין ו' ע"ב) 'שמא יאמר הדיין מה לי בצער זה ת"ל ועמכם בדבר המשפט, אין לדיין אלא מה שענינו ראות'... אבל האי רשות רשות דמצוה הוא לרפאות... ופיקוח נפש מצוה רבה היא והזריז הרי זה משובח הנשאל מגונה השואל שופך דמים וכל שכן המתאיש ואינו עושה כלום... ויש לומר כיון שנתנה רשות לרופא לרפאות ומצוה נמי היא דרמא רחמנא עליה, אין לו לחוש כלום שאם מתנהג בהן כשורה לפי דעתו אין לו ברפואות אלא מצוה, דרחמנא פקדיה לרפויי, ליביה אנסיה

איננה רק מפקיעה את האיסור המדומה, אלא גם מחזירה את תוקפו של הציווי החיובי לעסוק ברפואה. פירוש הרמב"ן על "רשות לרופא לרפאות" במובן של 'חובה', התקבל הלכה למעשה בדברי הפוסקים:

נתנה התורה רשות לרופא לרפאות. ומצוה היא. ובכלל פיקוח נפש הוא. ואם מונע עצמו, הרי זה שופך דמים, ואפילו יש לו מי שירפאנו, שלא מן הכל אדם זוכה להתרפאות.³⁹

שני חיבוריו של הרמב"ן עוסקים בשאלת ההיתר לרפא מזווית ראייה שונה. בפירושו על התורה הרמב"ן מסביר את תורת ה' הבנויה על התגלות ה' ועל נסי הבורא, והוא מייצג בפירושו את הגישה הדתית של ההנהגה בדרך הנסים. עם זאת, למעשה "התורה לא תסמוך דיניה על הנסים", ולכן בחיבורו ההלכתי **תורת האדם** מדגיש הרמב"ן את הרשות - ואף את המצווה - לעסוק ברפואה.⁴⁰ חיבורו ההלכתי ופירושו על התורה משלימים זה את זה על פי אופיים והקשרם הספרותי השונה. אכן בסוף פירושו על ויקרא כ"ו, יא הרמב"ן מצטט ממש את שיטתו ההלכתית מחיבורו **תורת האדם**: "אין לרופא לאסור עצמו מרפואתו, לא מפני חשש שמא ימות בידו אחרי שהוא בקי במלאכה ההיא".⁴¹

הרשב"א

לאחר דיונים ארוכים הסכימו הרשב"א וחכמי דורו לאסור את לימודי החכמה והפילוסופיה, מכיוון שהלימוד מסכן את לימוד התורה ואת עתידו של עם ישראל. אך החרם לא כלל את חכמת הרפואה, "...והוצאנו מכלל גזרתנו חכמת הרפואות אף על פי שהיא לקוחה מן הטבע לפי שהתורה נתנה רשות לרופא לרפאות" ו"כל שיש בו משום

למטעא... ואין לך ברפואות אלא סכנה מה שמרפא לזה ממית לזה. וזו שאמרו 'טוב שברופאים לגיהנם' (קידושין פב ע"א) לגנות דרכן של רופאים בפשיעות וזדונות שלהם..." (לעיל, הערה 36, עמ' מב-מג).

39. לשון המחבר ביורה דעה ריש סי' שלו. בדומה כתב הרמב"ם בהלכות נדרים פ"ו ה"ח: "ומותר לו לרפאתו בידו שזו מצוה היא". ראה הדיון ההלכתי בפירושו של א' סופר, **נשמת אברהם - הלכות חולים ורופאים ורפואה**, ירושלים תשמ"ג, על יורה דעה סי' שלו סעיף א; נ' לאם, 'טיפול רפואי אם יש בו מצוה', **הליכות והלכות**, ירושלים תש"ן, עמ' קפ-קפד; הרב י"מ לאו, שו"ת **יחל ישראל**, ח"ב, סימן נח; על ההגדרה והסוגים השונים של רשות ראה ערך 'חובה, מצוה רשות', **אנציקלופדיה תלמודית**, יב, ירושלים תשכ"ז, עמ' תרמ"ה ואילך, ובמיוחד עמ' תרנ"ח. גם מבחינה לשונית יכולה 'רשות' להתפרש 'כמצווה' - ראה י"נ אפשטיין, **מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות**, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 61-68.

40. ראה הרב א"י וולדינברג רמת רחל (לעיל, הערה 21), סימנים ב, ה, כא, ובשו"ת **ציץ אליעזר** חי"ט סימנים מא-מב; הרב עובדיה יוסף, שו"ת **יתורה דעת** ח"א, סי' סא; F. Rosner, *Jewish Bioethics*, New York 1987, pp. 55 ff.

41. שם, ב, עמ' קפו.

הראי"ה קוק על "רשות לרופא לרפאות"

רפואה אין בו משום דרכי האמורי".⁴² לפי פירושו של הרשב"א בתשובה זאת, דברי רבי ישמעאל מתייחסים לבעיה הפילוסופית של ההכרה האנושית והשכל האנושי בניגוד להתגלות ה'.

מעניין לציין שבחידושיו על הגמרא קיבל הרשב"א את פירושו של רש"י ובעלי התוספות כנתינת רשות על ידי ה' לרופא בשר ודם, וכדרכו של פרשן הוא מסתמך גם על לשון התורה.⁴³ לעומת זאת במסגרת הפולמוס על לימוד חכמה חיצונית, הוא פירש את 'נתינת הרשות לרופא לרפא' בדרך שונה. שתי ההתבטאויות של הרשב"א הן בבחינת 'שתים שהן אחת': נתינת הרשות לבני אדם לרפאות כוללת גם את ההיתר לעסוק בחכמה חיצונית של הרפואה, והשימוש בחכמת האדם אינו סותר את גזרת המלך.

הרב יעקב מאורליינש

...מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות. הקשה ה"ר יעקב מאורליינש פשיטא למה לא ירפאו הרופאים הא כתיב 'והשבות לו', ודרשין זהו השבת גופו, וכתיב 'לא תעמוד על דם רעך', ותירץ שניתן רשות לרפאות בשכר, דסד"א שחייב לעשות בחינם מטעמא דפרישית

(תוספות הרא"ש לברכות ס ע"א ד"ה ומכאן וכו').

לפי דברי הרב יעקב מאורליינש ההיתר לא בא לאפשר את עצם העיסוק ברפואה, אלא מתייחס לבעיה שולית, דהיינו, השכר לרופא. לפי פירושו, אין רבי ישמעאל מתמודד עם העימות של 'דת ורפואה', אלא עם התנאים הכלכליים הקשורים בעיסוק הרפואי: על פי דרשתו של רבי ישמעאל התורה מתירה לרופא ליטול שכר, כנראה כדי להבטיח את ביטחונם הכלכלי של הרופאים. לפי פירושו ממצוות התורה "והשבות לו" ו"לא תעמוד על דם רעך" ניתן היה להניח שיש חובה לעסוק בעזרה לזולת ללא שום רווח כלכלי. ייתכן שהיתר זה בא גם להפקיע את האיסור המשתמע מן הכלל "מה אני בחנם - אף אתה בחנם" (בכורות כט ע"א).

אם 'רשות' הרופא לרפאות היא גם מצווה, ניתן אולי להסביר את דברי רבי יעקב מאורליינש על פי הסברה הבאה: "אסיא דמגן במגן שויה" (בבא קמא פה ע"א) - "וצריך שיהא לחולה נחת רוח מן הרופא, ואם אמר המזיק יש לי אוהב קרוב שירפאך בחנם, יכול הוא לומר כשאין הרופא מקבל שכר, אין לבו ומחשבתו מדקדק בעיקר צורך החולה כיון שאינו מצפה לקבל שכר" (רא"ש ריש פרק החובל). 'הרשות' מאפשרת לפי

42. ראה שו"ת הרשב"א סימנים תיג-תטו.

43. וכך לשונו בחידושיו על מסכת בבא קמא פ"ה ע"א (מהד' ליכטנשטיין עמ' תכה): "ורפא ירפא מכאן שניתנה רשות לרופאים לרפאות. וא"ת והא מ'רפא' לחוד נפקא, י"ל דאי לא כתב רחמנא אלא 'ירפא' הוה אמינא שלא ניתנה רשות לרפאת אלא מכה הבאה בידי אדם, אבל חולי הבאה בידי שמים אסור, דמי שהכה הוא ירפא ומי שמשדל לרפאתו כמבטל מה שנגזר מן השמים, לפיכך הוצרך הכותב לשנות ברפוי לומר דבין בזה ובין בזה ניתנה רשות לרופאים לרפאת".

תפיסה זאת גם כפייה ממונית: על ידי תשלום הולם לרופאים, משתפרים היחסים בין הרופא לחולה.

מעט מאוד ידוע לנו על תולדות חייו של הרב יעקב מאורליינש, מתלמידיו המובהקים של רבנו תם. בעקבות התנאים הקשים של היהודים בתקופת מסעי הצלב, הוא התיר קולות מרחיקות לכת בהלכות ריבית.⁴⁴ הוא ברח מצרפת לאנגליה בגלל הרדיפות והשמד, ומת בלונדון על קידוש השם בשנת 1189.⁴⁵ אין פלא שהרב יעקב מאורליינש אשר חי בתקופת השמד וטרח לשפר את התנאים הכלכליים של בני עמו, הבין את דברי רבי ישמעאל כהיתר כלכלי לנטילת שכר. על פי פשט הגמרא קשה להבין את 'הרשות לרפאות' כהיתר ליטול שכר, שהרי לכאורה אין קשר מהותי בין העיסוק ברפואה לבין נטילת שכר, כפי שראינו בשני הפירושים הקודמים.

הרמב"ם

הרמב"ם כלל אינו מביא את הדרשה של רבי ישמעאל. מקצוע הרפואה נחשב אצלו כקיום של מצוות השבת אבדה: "...מפני שהוא מצוה, כלומר שחייב הרופא מן הדין לרפאות חולי ישראל והרי הוא בכלל אמרם בפירוש הכתוב 'והשבתו לו' לרבות את גופו, שאם ראהו אובד ויכול להצילו הרי זה מצילו בגופו או בממונו או בדיעתו" (פירוש המשניות נדרים פ"ד מ"ד, מהד' הרב קאפח עמ' צא) או "ומותר לו לרפאתו בידו שזו מצוה היא" (משנה תורה הלכות נדרים פ"ו ה"ח). העיסוק ברפואה הוא עשיית טוב לזולת מתוך תבונה והכרה של תפקיד האדם, אשר אינה דורשת לפי שיטת הרמב"ם הצדקה או 'נטילת רשות' מאת הבורא.⁴⁶ הרמב"ם אינו מזכיר בחיבוריו את הדרשה של רבי ישמעאל "ורפא ירפא",⁴⁷ כי הוא רוצה להדגיש את המצווה החיובית מדאורייתא לעזור לזולת מדין "השב תשיבם", ולא את נטילת 'הרשות' לעסוק ברפואה על דרך הדרשה של רבי ישמעאל. הרמב"ם עצמו היה רופא ובעיניו הרפואה היא דבר מקובל בדרך הטבע,⁴⁸ ולכן אין לשיטתו צורך לשלול הווה אמינא המונעת את העיסוק ברפואה.⁴⁹

44. ראה מרדכי, בבא מציעא סי' תנה, ובחידושי אנשי שם ובהגה שם. רבי יוסף קארו חלק בחריפות על ההיתרים ההלכתיים שלו, וכתב עליו "אין לך הערמת ריבית גדולה מזו" (בית יוסף יו"ד סי' קעז).

45. ראה א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 142-144, ודבריו של C. Roth, *A History of the Jews in England*, London 1949, pp. 19 ff.

46. ראה דיון עם החולקים על שיטה זאת בפירוש המשניות פסחים פ"ד מ"י (עמ' קיג), עבודה זרה פ"ד מ"ז (עמ' רלט) ועוד.

47. אך הרמב"ם נעזר בפסוק ללימוד הלכה לפי פשוטו של מקרא זה: "ומניין שהוא חייב בשבת בפני עצמו ורופא בפני עצמו שנאמר (שמות כ"א, יט) 'רק שבתו יתן ורפא ירפא' " (הל' חובל ומזיק פ"א ה"ט).

48. מו"ר הרב יהודה עמיטל שליט"א הביא הוכחה לתפיסה זאת מהשוואת שתי ההלכות הבאות ברמב"ם: "ההורג את הטריפה אף על פי שאוכל ושותה ומהלך בשוק הרי זה פטור מדיני אדם, וכל אדם בחזקת שלם הוא וההורגו נהרג עד שיודע בודאי שזה טריפה ויאמרו הרופאים שמכה זו אין לה

ד. פירושו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק

בפירושו לסידור **עולת ראייה**⁵⁰ מסביר הראי"ה קוק את ברכת הרפואה: "יהי רצון מלפניך ה' אלהי שיהא עסק זה לי לרפואה כי רופא חנם אתה". המעיין בדבריו יראה שהרב שילב - כדרכו בקודש - את דברי הראשונים הנזכרים ונתן להם - במעשה אמנות ייחודי - פירוש מקיף ומקורי על פי השקפת עולמו. נביא את דבריו כלשונו, ובהמשך ננסה לפרש אותם על פי ניתוח הסוגיה ופירוש הראשונים.

שאלת התשלום ומטרת הרפואה

'כי רופא חנם אתה - כי רופא נאמן אתה ורפואתך אמת, לפי שאין דרכם של בני אדם לרפאות, אלא שנהגו. אמר אביי: לא לימא אינש הכי דתנא דבי רבי ישמעאל: "ורפא ירפא" מכאן שנתנה רשות לרופא לרפאות' (ברכות ס ע"א). הרופא בשכר יש לו תכלית אחרת זולת הרפואה ובריאותו של החולה, אבל המטרה האלהית של הרופא הנאמן, היא רק ההצלחה ובריאותו של בריותו, בריאות הגוף ובריאות הנפש, ואם כן אין לו ברפואה שום תכלית אחרת כי אם הרפואה עצמה והוא רופא חנם.

בראשית דבריו מתייחס הראי"ה קוק לשאלת התשלום לרופא. לנטילת השכר יש משמעות מהותית בעיסוק ברפואה, אשר מהווה הבדל עקרוני - "תכלית אחרת" כלשונו - בין רפואת הקב"ה לרפואת בשר ודם. לעולם לא יוכל רופא בשר ודם לרפא באותה אהבת הבריות כמו הבורא עצמו. הבחנה זאת מתבטאת דווקא בעובדה שה' הוא רופא חנם, כי על ידי כך "אין לו ברפואה שום תכלית אחרת כי אם הרפואה עצמה" והוא "רופא נאמן ורפואתו אמת". אם רופא בשר ודם עוסק ברפואה, הוא צריך לשם כך רשות מיוחדת, כי הרי לעולם לא יוכל להגיע לאותה רמה של המטרה האלוהית. ברומזו לדברי הרב יעקב מאורליינש, נותן הראי"ה להסבר 'הכלכלי' משמעות מהותית יותר.

הראי"ה קוק גם מבחין בין רפואת ה' ובין רפואת בשר ודם: רופא בשר ודם פונה אל 'החולה' ומנסה להחזיר לו את 'בריאותו' על ידי 'הרפואה'. 'המטרה האלוהית' פונה אל

תעלה באדם ובה ימות אם לא ימיתנו דבר אחר" (הלכות רוצח ושמירת הנפש פ"ב ה"ח), "ואין להוסיף על טריפות אלו כלל, שכל שאירע לבהמה או לחיה או לעוף חוץ מאלו שמנו חכמי דורות הראשונים והסכימו עליהן בבתי דיני ישראל אפשר שתחיה, ואפילו נודע לנו מדרך הרפואה שאין סופה לחיות" (הלכות שחיטה פ"י ה"ב). בהלכות שחיטה קובעת רק הפסיקה הרבנית ואין להוסיף עליה מחכמת הרפואה, מה שאין כן בהלכות רוצח ושמירת הנפש, שהרי התורה נתנה רשות לרופא לרפאות תמיד; ראה הפניות נוספות לפירושים אחרים בהוצאת פרנקל. ראה גם: D. Novak, *Natural Law in Judaism*, Cambridge 1998, pp. 101-105.

49. ראה מהר"ץ חיות על בבא קמא פה ע"א על שיטת הרמב"ם; ראה גם בהקדמה של ד' מונטנר לפרקי **משה ברפואה**, ירושלים תשכ"א, עמ' 24-9. F. Rosner & S. Kottek, *Moses Maimonides - Physician, Scientist and Philosopher*, London-New York-Aronson 1993.

50. ירושלים תרצ"ט, עמ' שצ. פירוש הראי"ה קוק זצ"ל למסכת ברכות עין **איה** כמעט זהה ללא הבדלים משמעותיים, לכן לא התייחסתי בדיון הבא לשינויי גרסאות.

כל סוגי הבריאות, 'בריאות הגוף ובריאות הנפש' וכוללת גם כן 'הצלחה'. הבורא מבקש את בריאותם של כל 'בריותיו', והדבר כולל גם איזון בין גוף לנפש, כפי שמקובל גם בספרות הרפואית המודרנית.⁵¹

רפואת הגוף ורפואת הנפש

והנה האדם הוא יצור אורגני, דבקים וקשורים המה כחות גופו זה בזה וכחות נפשו זה עם זה, ושניהם יחד בקשר אמיץ, ומי הוא האדם שיוכל להתפאר ולאמר שיודע הוא את כל כחות הגוף והנפש ואת יחושם גם כן אל כחות העולם הכללי אשר מסביב. ואם כן אף אם ירפא במקצוע האחד, הצר וקצר, אולי גורם השנוי הזה קלקולים רבים בעבר אחר, שהם שקולים כנגד התועלת היוצאת מרפואתו, ואין להחליט שתהי' הרפואה אמתית.

הרב משתמש בפירושו של הרמב"ן, אשר לפיו באופן עקרוני דרושה הרשות לרפא בכל טיפול רפואי לאור הסיכונים המרובים.⁵² בשעה שהרמב"ן כרופא ראה את הבעייתיות הקיימת בכל החלטה של טיפול רפואי, מדגיש הראי"ה קוק את מורכבותו של כל אדם כיצור אורגני המורכב מ'גוף ונפש' עם מערכת קשרים לעולם אשר מסביבו.

חכמת הרפואה וההנהגה האלוהית

לכן באשר אין השכל מסכים אל הרפואה בהתחכמות האדם, והנסיון אמנם יורנו כי פעמים רבות תקלע חכמת הרפואה אל האמת, צריכים אנו להשכיל שגם השמוש בחכמת האדם ברפואה הוא אחד מפליאות ההנהגה האלהית, ואנו משיבים את הדבר אל ההשגחה העליונה, כמו אותם הדברים שאין בנו שום יכולת להם בפעל כפינו, כי רק אתה ה' רופא נאמן אתה, שלפניך גלויים כל רזי הגוף והנפש ומסתריהם ויחשיהם, ורפואתך אמת מבלי שתגרום הפסד למקצע אחר.

כל חכמה אנושית בכלל, וחכמת הרפואה בפרט, אינה בגדר ודאי,⁵³ במיוחד בדורנו שבו חכמת הרפואה התפתחה באופן מדהים להרבה מקצועות והתמחויות, וטיפול בתחום אחד עלול לגרום בקלות "הפסד למקצוע אחר".⁵⁴ עצם "השימוש בחכמת האדם

51. ראה בהערה 23 לעיל, את ההגדרה של המושג 'בריאות'.

52. ראה דבריו המצוטטים בהערה 38 לעיל: "ואם טעה בלא הודע לו אין עליו עונש כלל... אין לו לחוש כלום".

53. כך פסק למשל רבי יהונתן איבשיץ, **כרתי ופלתי**, יורה דעה, סימן קסח [ה]: "בכל מחקרים ורופאים אין בהם דבר ברור והחליטו אשר יאמר עליו כי הוא זה ברור בלי ספק רק לפי שכלו ומראה עין ישפטו ולכן אמר חז"ל טוב שברופאים לגהינם...".

54. ראה: I. Illich, *Medical Nemesis - The Expropriation of Health*, Toronto-New York-London 1976; E.J. Cassel, 'The Nature of Suffering and the Goals of Medicine', *New England Journal of Medicine* 306, 1982, pp. 639-645.

הראי"ה קוק על "רשות לרופא לרפאות"

ברפואה", שאינה יכולה להתחשב בשיקול דעת "לכל רזי הגוף והנפש ומסתריהם ויחשיהם", דורש סיעתא דשמיא מיוחדת מהחונן לאדם דעת.⁵⁵

הראי"ה קוק דן בבטיה העיונית של ההכרה האנושית מול "חכמת העליון אשר בינינו ובינו אין יחס ודמיון" (שו"ת הרשב"א ח"א, סי' תטו). חכמת הרפואה זכתה למעמד מיוחד בהקשר זה, כי התורה הרי נתנה רשות לרופא לרפאות.

לדבריו אין ניגוד או סתירה בין פעולת האדם והנהגת הבורא, כי הרי השיתוף והשילוב הזה אף הוא חלק של הנהגת ה'. הרב נעזר כאן בפירושם של רש"י ובעלי התוספות על "רשות לרופא לרפאות": השימוש של חכמת האדם ברפואה אינו מוגדר "כסותר גזירת המלך" (לשונם של בעלי התוספות), כי הרי ה' הוא החונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה.⁵⁶

הרב משלב את פירוש הרשב"א עם פירושם של רש"י ובעלי התוספות, אך מרחיב את גישתו של הרשב"א בעניין החכמה האנושית.⁵⁷

ייתכן שהראי"ה שילב בכוונה את פירוש הרשב"א בתשובותיו על לימוד חכמה חיצונית עם פירושם של רש"י ובעלי התוספות על הגמרא, כי הרי הרשב"א אימץ את ההבנה הזאת בחידושו על הגמרא לבבא קמא פה ע"א.

תוספת פירושו של הראי"ה קוק

אמנם אביי אמר שאין לנו לחוש אל המסתרים של היחוסים, שאין עינינו רואות אותם, שאם כן כבר בטלת כל עמל האדם לתיקון החמרי והרוחני, כי יחוש בכל מה שהוא מתקן ומשכלל שמא גורם הוא בזה הפסד באיזה יחס נסתר. אלא כך היא המדה שאין ראוי לפקפק בה כלל, שהתורה נתנה רשות לרופא לרפאות בהיותו בקי במקצועו, ואין לו לדיין אלא מה שענינו רואות' ואין לפקפק בחששות של מסתרים להרפות ידי העמלים בתקונו של עולם, והחכמה תעז לחכם, והתפתחות שכל האדם וכל תולדות המצאותיו דבר בעתו הכל מעשה ה' הוא, המתראה לפי צרכי האדם בעתותיו ודורותיו לתעודה רמה ומדויקת שעליה אין להוסיף וממנה אין לגרע, כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה.

למרות כל הספקות והסיכונים, על האדם "לתקן את העולם תיקון החומרי והרוחני". הרב מרבה להשתמש בקטע זה במושג 'תיקון'. המושג 'תיקון העולם' לקוח מהתוספתא

55. ראה דברי הראי"ה קוק זצ"ל באותו עניין בעולת ראייה ח"א, עמ' רעג-רעד על ברכת "אתה חונן לאדם דעת", ועל הברכה "ברוך חכם הרזים" ובפירוש הגמרא עין איה על מסכת ברכות נח ע"א.

56. בדרך זאת הסביר המהרש"א את ניסוח הברכה "אשר יצר את האדם בחכמה": "בחכמה קאי על האדם שנתן לו הקב"ה חכמה בבריאתו, לא כן כל שאר בעלי חיים שלא ניתן להם חכמה"; עיין במאמרי, 'אשר יצר את האדם בחכמה', אסיא סג-סד, תשנ"ט, עמ' 124-138, דיון מפורט על הפירושים השונים.

57. שים לב לדמיון בין לשון הרב לדברי הרשב"א שם: "והניסיון אמנם יורנו כי פעמים רבות תקלע חכמת הרפואה אל האמת" - "ואין אנו אסורין בהם דע שיבחן הניסיון בהתאמת לעינינו... וכמו שאנו סומכין על חכמי הרפואה באותן הרפאות...".

באותו הקשר,⁵⁸ אך ייתכן שהדגש על מושג זה קשור למשמעות הבסיסית של השורש 'רפא' במקרא כתיקון.⁵⁹ עיקר תפקידו של 'הרופא' לעסוק "בתיקון החומרי והרוחני" של החולה הפרטי, ועל ידי כך הוא עוסק "בתיקונו של עולם". מכיוון שחכמת הרופא צריכה להתחשב גם ב"צרכי האדם בעתותיו ודורותיו" וב"כוחות העולם הכללי אשר מסביב", מובנת ההרחבה של "תיקון החומרי והרוחני" של הפרט ל"תיקונו של עולם" ברמה האוניברסלית.

הדרישה "בקי במקצועו" בניסוחו של הרב, היא שילוב של לשון תוספתא גיטין⁶⁰ ולשון השולחן ערוך בהקשר של נתינת רשות לעסוק ברפואה: "רופא אומן שריפא ברשות בית דין והזיק, בשוגג - פטור, במזיד - חייב, מפני תיקון העולם", ובדומה פסק רבי יוסף קארו: "ומיהו לא יתעסק ברפואה אלא אם כן הוא בקי שאם לא כן הרי זה שופך דמים ולא יהא שם גדול ממנו" (שולחן ערוך יו"ד, סי' שלו). שינוי לשון התוספתא בניסוחו של המחבר בשולחן ערוך מוסבר לפי התקופה והאופי של שני החיבורים: התוספתא יוצאת מנקודת ההנחה שקיים בית דין המטפל בנתינת הרשות לעסוק ברפואה והמבקר את המערכת הרפואית, בעוד שהמחבר בא לפסוק הלכה למעשה לבני דורו, ובזמנו כבר לא היו בתי דין שעסקו בפיקוח על פעולת הרופאים ובנתינת רשות לעסוק ברפואה. לאור מצב זה מוגדרת "רשות בית הדין" לפי הדרישות המקצועיות בלבד ("בקי ולא יהא שם גדול ממנו").⁶¹ הרב מתייחס לשתי אפשרויות אלה ומשלב אותן: "שהתורה נתנה רשות לרופא לרפאות בהיותו בקי במקצועו".

התוספת בדברי הרב: "אין לו לדיין אלא מה שעניו ראות" לקוחה מסנהדרין (ו ע"ב) על פי פרשנותו של הרמב"ן על "רשות הרופא לרפאות" (ראה בדיון לעיל). הרופא רשאי ומחויב להסתמך על ידיעותיו, ועל ידי כך יזכה ל"התפתחות שכל האדם". המילים "והחכמה תעז לחכם" בסוף דברי הרב קוק לקוחות מספר קהלת. הן משתלבות היטב במהלך הרעיונות של הקטע על פי הקשרן בספר קהלת והן מסכמות באופן מדויק את מהלך הרעיון על פי הקשרו בפסוקים בספרי קהלת ומשלי. הראייה קוק זצ"ל מבסס וחותם את דבריו בסוף הקטע לפי מקורות מהמקרא:

אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם. אל תרשע הרבה ואל תהי סכל למה תמות בלא עתך. טוב אשר תאחז בזה וגם אל תנח את ידך כי ירא אלהים יצא את כלם. החכמה תעז לחכם מעשרה שליטים אשר היו בעיר. כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא

58. תוספתא גיטין פ"ג ה"ח, מהד' ליברמן עמ' 257.
59. ראה למשל "וירפא את מזבח ה' ההרוס" (מל"א י"ח, ל); "רפאתי למים האלה" (מל"ב ב', כא).
60. לעיל, הערה 58.
61. ראה דיונים הלכתיים בעניין ההכשרה המקצועית בשו"ת ציץ אליעזר חלק ה, רמת רחל, סימן כב, א-ד; שו"ת בית הלל ליוורה דעה סימן שלו; ערוך השולחן יורה דעה, סימן שלו, ב; שו"ת החיד"א בשו"ת ברכה או"ח סימן שכ"ח ט"ו, ואכמ"ל.

גם ההקשר בספר משלי מדגיש את יראת ה' שקודמת לחכמה ועל ידי כך הקב"ה שומר על 'הולכי תם': "אז תבין יראת ה' ודעת אלהים תמצא. כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה. יצפן לישרים תושיה מגן להלכי תם" (משלי ב', ה-ז).

"הכל מעשה ה' הוא, המתראה לפי צרכי האדם בעתותיו ודורותיו", כי הרי "השימוש בחכמת האדם ברפואה הוא אחד מפליאות ההנהגה האלהית", ולכן הרשות האלוהית לרפאות מקנה לרפואה כביכול מעמד אלוהי. הרשות לעסוק ברפואה היא, אם כן, מצווה ממש ואין להוסיף ולגרוע ממנה (על פי קהלת ג', יד).⁶² לפי הבנה זאת, חכמת הרפואה איננה עומדת בניגוד ובסתירה לגזרת ה', כי הרי "התפתחות שכל האדם וכל תולדות המצאותיו דבר בעתו הכל מעשה ה' הוא", ומה נתנה "כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה" (משלי ב', ו). בהקשר של רפואה, יש חשיבות מיוחדת ללימוד חכמה אשר גורמת ל"התפתחות שכל האדם".⁶³

המילים בדברי הרב קוק "שעליה אין להוסיף וממנה אין לגרע" מוסבות על חכמת החכם, ועל "שכל האדם". המקור של האיסור הוא בתורה: "את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אתו תשמרו לעשות לא תסף עליו ולא תגרע ממנו" (דברים י"ג, א). לכאורה השימוש במליצה זו מפתיע ביותר, הלא האיסורים בל תוסיף ובל תגרע נאמרו על קיום התורה והמצוות, ולא על "שכל האדם". אך כיוון שעל פי הבנת הראי"ה "הכל מעשה ה' הוא המתראה לפי צרכי האדם", שייכת גם לגבי "שכל האדם" החובה של ציות מלא לאיסורים בל תוסיף ובל תגרע כמו על המצוות. הדחף של "התפתחות שכל האדם", דהיינו ההתקדמות המדעית של החכמה האנושית, מחייבת את האדם לציות מלא על פי מצוות התורה, כי הרי "צריכים אנו להשכיל שגם השימוש בחכמת האדם ברפואה הוא אחד מפליאות ההנהגה האלהית ואנו משיבים את הדבר אל ההשגחה העליונה". לפי הבנה זאת תקפים האיסורים 'בל תוסיף' ו'בל תגרע' גם על החכמה האנושית עצמה - "שעליה אין להוסיף וממנה אין לגרע כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה".

ההרמוניה וההשלמה של חכמת האדם שניתנה לו מה' - היא היא הרשות שניתנה לרופא לרפאות, ולכן אין כלל סתירה בין גזרת ה' ורפואת האדם. חכמת האדם גופה יונקת אף היא בסופו של דבר מחכמת ה' - בבחינת "אשר חלק מחכמתו ליראיו".⁶⁴ למרות ההגבלה של חכמת האדם והרפואה, מותר לו לרופא לעסוק ברפואה על פי ההיתר של "רשות לרופא לרפאות". לאחר הסקירה של פירושים שונים של הראשונים

62. וכך לשון המחבר ביורה דעה סי' שלו: "נתנה התורה רשות לרופא לרפאות ומצוה היא ובכלל פיקוח נפש הוא ואם מונע עצמו הרי זה שופך דמים".

63. ראה דברי הרמב"ם על החשיבות המיוחדת של חכמת הרפואה: "ועל זה ההקש יהיה למלאכת הרפואה מבוא גדול מאוד במעלות ובידיעת ה' ובהשיג ההצלחה האמיתית, ויהיה לימודה ודרישתה עבודה מן העבודות הגדולות..." (שמונה פרקים פ"ה); ראה: א' שטינברג, ערך 'לימוד רפואה', **אנציקלופדיה הלכתית רפואית** ג, ירושלים תשנ"ג, עמ' 386-399.

64. ראה ברכות נח ע"ב ופירושו של הראי"ה קוק בעין איה. בכיוון זה איתא בבבא בתרא יב ע"ב: "מיום שחרב בית המקדש ניטלה נבואה מן הנביאים וניתנה לחכמים... וחכם עדיף מנביא שנאמר 'ונביא לבב חכמה' (תהילים צ', יב)".

נשאר שיקול זה מרכזי ביותר לפי הבנת הראי"ה קוק את דברי רבי ישמעאל והוא מסיים את הקטע ברעיון זה. גם בתשובתו ההלכתית **בדעת כהן** (סימן קמ) מזכיר הראי"ה את הגבלת החכמה האנושית כפירוש יחיד לדברי רבי ישמעאל:

ופשטם של דברי חז"ל (ב"ק פ"ה), ורפא ירפא מכאן שנתנה תורה רשות לרופא לרפאות, מורה כן, שעיקר הרפואה מצד חכמתה מסופקת היא, שאם הי' דבר ברור איך יעלה על הדעת שלא יהי' מחויב לרפאות, וכי אין עובר על לא תעמוד על דם רעך על כל צרה שבאה עליו אפי' מן השמים, וארי' בידי שמים הוא (כדאי' כתובות דף ל') ומכל מקום הרי אנו מצווים להצילו, ואין חשש 'רחמנא מחי' וכו', והכא נמי דכותה. אלא שעיקר היסוד מפני שכל עיקרי הרפואה אינם מבוררים כל כך ואין יודע בבירור אם אין הנחותיהם מסופקות, על כן הוצרך לנתינת רשות, שמכל מקום אין דרך אחרת לפני בני אדם.

* * *

עולה מדברינו שהראי"ה קוק שילב בפירושו לברכת הרפואה את דעות הראשונים השונות על דברי רבי ישמעאל: "מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות", ויצר מדעות אלה מערכת הגותית הרמונית ביחס לסוגיית הרשות להתרפא.